

Kinderen van gedetineerde moeders

Een studie naar het gedrag en welbevinden van kinderen met een moeder in de gevangenis*

Menno Ezinga & Sanne Hissel

Er is nog weinig bekend over kinderen van wie de moeders in detentie zitten. Vooral in Nederland is er nauwelijks empirisch onderzoek gedaan naar waar deze kinderen verblijven en hoe het met hen gaat. We hebben data verzameld van vier vrouwen-gevangenis in Nederland. De gedetineerde moeders zijn benaderd en, wanneer ze hiervoor toestemming gaven, zijn ook de kinderen en hun verzorgers benaderd. We hebben moeders en verzorgers gevraagd vragenlijsten in te vullen en bij alle respondenten interviews afgenomen ten aanzien van gedragsproblematiek en welbevinden van de kinderen. De verzorgingssituatie bleek zeer divers. In het algemeen bleken de kinderen te kampen met zowel internaliserende als externaliserende gedragsproblematiek en specifieke problemen gerelateerd aan de detentie van hun moeder. Daarnaast is er een verminderd welbevinden. Het blijkt ook dat er vaak al sprake was van een verstoorde gezinsstructuur, verwaarlozing en aanverwante risicofactoren. In de discussie wordt ingegaan op de resultaten en worden aanbevelingen gedaan voor toekomstig onderzoek.

De afgelopen tien jaar verdubbelde het aantal gedetineerde vrouwen in Nederland, van ongeveer vierhonderd naar achthonderd vrouwen in 2007. Naar schatting is 70 procent van deze vrouwen moeder van ten minste één minderjarig kind (Slotboom e.a., 2008). Dat betekent dat het aantal kinderen met een moeder in detentie de afgelopen jaren waarschijnlijk ook fors is toegenomen.

Vooraf internationaal onderzoek naar kinderen van gedetineerde ouders laat zien dat deze kinderen worden blootgesteld aan de nodige risicofactoren. Naast verdriet en gemis (Murray & Farrington, 2008; Myers e.a., 1999) spelen omgevingsinvloeden een rol, zoals stigmatisering en pesten (Boswell & Wedge, 2002; Murray, 2005; Murray & Farrington, 2008). Tevens heeft detentie haar weerslag op het gezin en de ouderschapsrol van zowel de in detentie verdwijnende ouder als de achterblijvende verzorger (Murray & Farrington, 2008). Als moeders gedetineerd raken, komt er nog een risico bovenop: moeders zijn namelijk vaak (nog) de enige verzorger van de kinderen (Bloom, 1993; Fishman, 1983; Murray & Farrington, 2008; Myers e.a., 1999; Schafer & Dellinger, 1999). Detentie van de moeder betekent in dat geval een nog aanzienlijker verandering in het gezin. Voor-

* De auteurs danken het WODC en DJI voor hun financiële ondersteuning. Daarnaast willen de auteurs alle collega's en studenten bedanken die hebben meegeholpen aan dit onderzoek. Ten slotte bedanken de auteurs de anonieme reviewers en betrokken redactieleden voor hun constructieve feedback bij dit artikel.

noemde risicofactoren kunnen leiden tot externaliserende gedragsproblematiek, zoals delinquentie en agressie, en internaliserende problematiek, zoals angstgevoelens en depressieve klachten (zie onder andere Murray & Farrington, 2005). Ook kunnen deze risicofactoren leiden tot verminderd welbevinden.

De wetenschappelijke kennis over de gevolgen van ouderlijke detentie voor de kinderen is beperkt: onderzoek is veelal kleinschalig en richt zich vooral op detentie van de vader (zie ook Dallaire, 2007; Holwerda, 1997; Murray e.a., 2009). Onderzoek naar het welbevinden van kinderen van gedetineerde moeders is vooral verricht vanuit het perspectief van de moeder; de perspectieven van de verzorgers worden niet vaak meegenomen, laat staan die van de kinderen zelf (Myers e.a., 1999; Poehlmann, 2005).

Een wezenlijke kwestie is of verminderd welbevinden of andere negatieve uitkomsten ook het *effect* zijn van de moederlijke detentie. Bekend is dat met ouderlijke detentie diverse risicofactoren zijn geassocieerd: zo hebben kinderen van gedetineerde ouders meer instabiliteit in de gezinssituatie (Phillips e.a., 2006), vaker verlaafde ouders, en zijn zij meer blootgesteld aan armoede, verwaarlozing en mishandeling (Phillips e.a., 2002) en in het algemeen aan meer risicofactoren (Murray & Farrington, 2005). Stanton (1980) onderzocht op quasi-experimentele wijze kinderen van gedetineerde moeders, die zij vergeleek met kinderen van moeders met 'probation'. Er werden zowel verzorgers als leraren bevraagd. Echter, ook bij deze studie was de steekproef klein. Tevens waren de twee groepen niet vergelijkbaar op belangrijke achtergrondvariabelen en bleken bovendien diverse 'probation'-moeders eerder gedetineerd geweest. Hoewel kinderen van gedetineerde moeders dus een verhoogd risico op diverse negatieve uitkomsten lijken te hebben (zie Murray e.a., 2009), is nog allerminst duidelijk of dat aan *de detentie* kan worden toegeschreven.

Algemeen wordt dus vermoed dat detentie van de moeder schadelijke effecten voor de kinderen heeft. Zowel internationaal als in Nederland is er echter te weinig en te beperkt onderzoek verricht om dat vermoeden te staven (Dirkzwager e.a., 2009). Voor Nederland zijn twee studies het meest relevant voor ons onderzoek. Wolleswinkel (1997) voerde een meer juridisch-normatief onderzoek uit naar de juridische aspecten van ouderschap in detentie. Braam e.a. (2007) beschreven de beleving van de gedetineerde moeder van het contact met haar kind(eren).

In dit onderzoek beschrijven wij, voor zover wij weten voor het eerst in Nederland, de ervaringen van kinderen met de detentie van hun moeder. Het onderzoek is een belangrijke aanvulling op de nationale en internationale kennis, in die zin dat het perspectief van het kind nadrukkelijk centraal wordt gesteld. Dit artikel is een bewerking van een rapport dat in 2009 verscheen (Ezinga e.a., 2009), waarin we een aantal nadere analyses op het materiaal uitvoeren. In het hiernavolgende brengen we, ten eerste, in kaart door wie de kinderen worden verzorgd en in hoeverre er in het gezin, door de detentie van de moeder, wijzigingen in het verzorgingsarrangement hebben plaatsgevonden. Ten tweede onderzoeken we of er bij de kinderen sprake is van gedragsproblematiek van zowel internaliserende (bijvoorbeeld angstklachten) als externaliserende aard (bijvoorbeeld agressief

gedrag). Ten derde brengen we het welbevinden van deze kinderen, hun ervaring van de detentie van de moeder en het verloop van contacten met de moeders in detentie in kaart. Dit doen we vanuit de visie van het kind, aangevuld met de visie van moeders en verzorgers.

Literatuuronderzoek

In de bespreking van de literatuur beschrijven wij wat bekend is over de drie onderwerpen die centraal staan in dit artikel: de verzorgingssituatie, de gedragsproblematiek en het welbevinden in relatie tot de detentie van de moeder.

Verzorgingssysteem

Mumola (2000) liet zien dat in de Verenigde Staten de grootouders veelal de eerste aangewezenen zijn om de zorg voor de kinderen van gedetineerde moeders over te nemen (ongeveer 50 procent van de moeders). Poehlmann (2005) vond dat, eveneens voor de Verenigde Staten, 68 procent van de kinderen bij grootouders verbleef. Als mogelijke verklaring voor dit hoge percentage grootouders wordt wel genoemd het relatief hoge percentage Afro-Amerikaanse gedetineerden. Bij Afro-Amerikaanse families zou het betrekken van grootmoeder bij de opvoeding van het kind meer vanzelfsprekend zijn (Cecil e.a., 2008).

Een kwart (Poehlmann, 2005) tot een derde (Mumola, 2000) van de kinderen verblijft in de Verenigde Staten bij de vader. Ongeveer 10 procent (Poehlmann, 2005) tot maximaal een derde van de kinderen, afhankelijk van of het een staatsgevangenis of een federale gevangenis betreft, wordt in de Verenigde Staten ondergebracht bij andere familieleden; de overige kinderen komen terecht bij kennissen (10 procent) en in pleegzorg of vergelijkbare formele instituten (7 procent) (Mumola, 2000). In Nederland bestaat geen registratiesysteem waarin wordt bijgehouden of gedetineerden kinderen hebben. Er is dan ook geen overzicht van het aantal kinderen met een gedetineerde ouder of van hun verblijfplaats.

Mumola (2000) liet verder zien dat ongeveer twee derde van de moeders bij hun kinderen woonde vóór aanvang van de detentie en dat een derde van de moeders bij aanvang van detentie al niet meer voor haar kinderen zorgde.

Risicofactoren bij kinderen van gedetineerde moeders

Als ouders gedetineerd worden, zijn hun gezinnen vaak al vóór de detentie blootgesteld aan risicofactoren (Murray & Farrington, 2005): het betreft verwaarlozing en mishandeling, maar ook een antisociale omgeving, werkloosheid en armoede. Ook is vaak sprake van een problematische opvoedingsstijl (Dodd & Hunter, 1992; Singleton e.a., 1998).

Detentie brengt vaak additionele risicofactoren met zich mee. Dat kan gaan om trauma door de arrestatie, door de scheiding van de ouder en door het besef dat de ouder delinquent is (Arditti e.a., 2003; Murray & Farrington, 2008). Ook het gemis van de ouder en verdriet (Braam e.a., 2007) spelen een rol, evenals ervaren stigma en sociale uitsluiting (Codd, 1998; Myers e.a., 1999). Ook kan er bij de kin-

deren sprake zijn van schaamte- en schuldgevoelens over de detentie (Van Nijnatten, 1998). Indien moeder gedetineerd raakt, betekent dit in veel gevallen dat de primaire kostwinner en verzorger wegvalt. Tevens speelt bij (jonge) kinderen van gedetineerde moeders het risico dat door de afwezigheid er geen goede hechtingsrelatie kan worden ontwikkeld (Poehlmann, 2005).

Problematiek en verminderd welbevinden bij kinderen van gedetineerde moeders

De risicofactoren voor en tijdens de detentie waaraan kinderen van gedetineerde ouders worden blootgesteld, kunnen leiden tot probleemgedrag en verminderd welbevinden, dat wil zeggen hoe het kind het leven ervaart op diverse domeinen (gezondheid, vriendjes, gezin, school). Een verlaagd welbevinden op (een van) de diverse domeinen kan zich uiten in problematiek op externaliserend gebied, waarbij antisociaal gedrag, delinquentie, drugsgebruik en schooluitval het meest worden genoemd (Murray & Farrington, 2008). Onderzoek van Myers e.a. (1999) en Johnston (1995) liet zien dat 10 tot 30 procent van de minderjarige kinderen met een gedetineerde ouder aangehouden is door de politie voor delinquentie. Ook worden internaliserende problemen genoemd, zoals depressieve klachten, angst en affectieve problematiek. Verscheidene studies noemen ook posttraumatische stress, middelenmisbruik, slaapproblemen en verminderde concentratie bij kinderen van gedetineerde ouders (Johnston, 1995; Murray, 2005; Murray & Farrington, 2008).

Relatie tussen welbevinden en contact tussen kind en gedetineerde moeder

Een belangrijke factor in het verminderd welbevinden en probleemgedrag van kinderen is het gebrek aan of de wijze van contact tussen moeder en kind. Murray en Farrington (2008) geven aan dat gedetineerde moeders minder goed contact kunnen houden met hun kinderen, omdat er maar weinig instellingen voor vrouwen zijn en de reisafstand groot is. Sommige onderzoekers pleiten ervoor dat contact tussen ouder en kind moet worden bevorderd (Kazura, 2001; Snyder-Joy & Carlo, 1998): frequent contact zou een beschermende factor kunnen zijn. Ondanks de emotionele beladenheid van een bezoek aan hun moeder voor de kinderen wordt bezoek doorgaans als prettig ervaren door het kind (Braam e.a., 2007).

Daarentegen zijn er ook bevindingen dat meer contact tussen moeder en kind ten tijde van moeders detentie juist angstverhogend kan werken (Poehlmann, 2005). Die angst zou worden opgewekt door bijvoorbeeld vreemde (harde) geluiden uit de detentie-instelling, barrières tussen de moeder en het kind, en het beeld dat de gevangenis geeft voor een kind.

Methode

Onderzoeksgroep

De vier penitentiaire inrichtingen (PI's) voor vrouwen in Nederland (Zwolle, Breda, Ter Peel en Nieuwersluis) zijn benaderd voor het onderzoek. De afdelingen BBI en ZBBI (Beperkte, en Zeer Beperkte Beveiligde Inrichting) zijn buiten het

onderzoek gelaten vanwege de niet-structurele of niet-aaneensluitende periode van scheiding tussen moeder en kind. Ook de Bijzondere Zorg Afdeling is niet meegenomen in het onderzoek, vanwege de kwetsbaarheid en psychische problematiek van de verblijvende vrouwen. Ten slotte hebben we geen vrouwen onderzocht die in het huis van bewaring zaten, vanwege de vaak korte of onbekende verblijfsduur.

Alle veroordeelde moeders op de reguliere afdelingen in de vier inrichtingen zijn uitgenodigd via de Penitentiaire Inrichtingswerkers voor een introductiebijeenkomst waar uitleg werd gegeven over het onderzoek. Aan de moeders die aangeven deel te willen nemen, is gevraagd een *informed consent* te tekenen. Hiermee gaven ze aan te weten dat ze vrijwillig deelnemen en op ieder moment met deelname mogen stoppen. Ook gaven ze door middel van het *informed consent* toestemming dat we de informatie, mits geanonimiseerd, mochten gebruiken voor het onderzoek. Bij de moeders zijn semigestructureerde interviews afgenomen en vragenlijsten voorgelegd over het kind. Indien moeders schriftelijk toestemming gaven, zijn de verzorgers van de kinderen benaderd voor een interview en afname van vragenlijsten. Ook aan de verzorgers is eerst gevraagd een *informed consent* te tekenen. Indien daaropvolgend verzorgers schriftelijk toestemming gaven en ook de kinderen zelf akkoord waren, zijn interviews gehouden met de kinderen. Kinderen ouder dan 12 jaar dienden hiertoe ook eerst zelf een *informed consent* te tekenen. Voorwaarde voor deelname aan het onderzoek was dat kinderen op de hoogte waren dat hun moeder in de gevangenis zat, dat ze onder de 18 jaar waren, en dat ze in Nederland verbleven. Moeders, kinderen en verzorgers ontvingen een kleine vergoeding.

In totaal zijn 56 gedetineerde moeders voorgelicht over ons onderzoek. Uiteindelijk zijn 37 van deze vrouwen bij het onderzoek betrokken. Non-respons was aan diverse factoren te wijten: zo wist soms het kind niet dat moeder gedetineerd is, bleek het kind (toch) al te oud, of wilde moeder uiteindelijk toch niet meedoen. De 37 vrouwen die besloten wél mee te doen, hadden in totaal 93 kinderen tussen de 0 en 18 jaar. Over 89 van deze kinderen is enige informatie verzameld, over drie kinderen is geen informatie bekend omdat moeder geen enkel contact heeft met het kind, en over één kind zijn geen gegevens omdat moeder om onbekende redenen het kind volledig buiten het onderzoek wil houden. Van de 89 kinderen wonen er 21 in het buitenland en die zijn daarom niet meegenomen in het onderzoek. De resterende 68 kinderen zijn woonachtig in Nederland en vormen de onderzoeksgroep voor het huidige onderzoek.

De 68 kinderen zijn kind van in totaal 30 verschillende moeders. Deze moeders hebben voornamelijk gewelds- en drugsdelicten gepleegd (bij beide typen delicten 11 moeders). De overige moeders hebben vermogensdelicten gepleegd (3), iemand gedwongen tot prostitutie (1) of wilden niet vertellen waarvoor ze waren veroordeeld (4).

Voor 55 van deze 68 kinderen (81 procent) heeft moeder toestemming gegeven om het kind te benaderen. Van de overige 13 kinderen gaven moeders voor tien kinderen als reden dat ze te kwetsbaar waren op dit moment of dat er te veel problematiek was. Drie kinderen konden niet worden benaderd omdat alsnog bleek

dat ze niet wisten dat moeder gedetineerd was. De meeste moeders hebben wel zelf informatie gegeven over het kind in de vorm van een interview en vragenlijsten. Niet alle kinderen konden worden benaderd, ook al hadden we toestemming van moeder.

Van de 55 kinderen zijn er uiteindelijk 31 (56 procent) geïnterviewd en geobserveerd. Van de overige 24 kinderen kregen we voor 18 kinderen geen akkoord van jeugd- of pleegzorg of van de verzorger(s), zeven van deze verzorgers waren wel bereid om zelf een interview te geven of vragenlijsten in te vullen. Bij zes kinderen hebben we, ten slotte, geen contact kunnen leggen, bijvoorbeeld omdat de telefoon niet werd beantwoord, het kind niet op kwam dagen bij een afspraak, of omdat de verzorger bij een hernieuwde belafpraak alsnog het contact verbrak.

Van de 31 kinderen die uiteindelijk zelf hebben meegedaan aan het onderzoek, zijn er 22 geïnterviewd en negen geobserveerd. Van de laatsten waren er zes te jong om mee te spreken, twee te kwetsbaar volgens de verzorger, en er was bij een kind sprake van dermate ernstige gedragsproblematiek dat een gesprek niet mogelijk was. De 31 kinderen hebben een gemiddelde leeftijd van negen jaar: de jongste was een half jaar oud ten tijde van het onderzoek en de oudste 18 jaar. Het betrof 15 meisjes en 16 jongens.

Voor de verzorgers en de kinderen verschilde de locatie van de interviews van de eigen kamer van het kind, de huiskamer van het gezin waar het kind verbleef, de spreekkamer van de instantie waar het kind was ondergebracht, tot soms ook buitenshuis op het speelflein. Te allen tijde hebben we bij de interviews gezorgd dat we respondenten in vertrouwen konden spreken.

Meetinstrumenten en analyse

Voor dit onderzoek hebben we een gedragsvragenlijst en een semigestructureerd interview gebruikt. Ook hebben we geobserveerd. De interviews en het invullen van de vragenlijsten bij zowel moeder, verzorger als kind duurde in het algemeen niet langer dan anderhalf uur. Bij alle afspraken waren altijd twee onderzoekers aanwezig.

Om gedragsproblematiek vast te stellen hebben we de gevalideerde Child Behaviour Checklist (CBCL) van Achenbach en Rescorla (2001) voorgelegd aan de moeders en de verzorgers. Deze vragenlijst meet aan de hand van een groot aantal items internaliserende en externaliserende gedragsproblematiek van het kind. Ook kunnen de kinderen worden vergeleken met normgroepen van dezelfde leeftijdsklasse. De norm is dat 7 procent van de populatie een problematische score behaalt op internaliserende, externaliserende en totaalscores. Dit probleemgebied is onder te verdelen in een grensscore (tot 93^e percentiel) en een klinische score (tot 98^e percentiel; zeer problematisch). Wanneer het percentage voor de groep kinderen hoger is dan 7 procent, dan betekent dit dus dat de groep in ongunstige zin afwijkt van de norm.

Tijdens de semigestructureerde interviews is het welzijn van het kind in relatie tot de detentie van moeder bevraagd: de onderwerpen die aan de orde kwamen, waren het functioneren in de sociale omgeving en op school, het contact met de moeder, gevoelens omtrent de situatie gecreëerd door de detentie, eventuele problematiek in de huidige opvoeding en thuissituatie en hun visie op de toekomst.

De observatie hield in dat de onderzoekers specifiek keken naar hoe het kind zich gedroeg bij binnenkomst, ten tijde van het bezoek en bij vertrek. Ook werden door middel van een observatielijst bestaande uit vooraf vastgestelde items de leefomgeving, de uiterlijke verzorging van het kind, de interactie tussen het kind en de aanwezige gezinsleden en de affectie van de verzorger voor het kind geïventariseerd.

Analysemethode

De verkregen gegevens van de gedragsvragenlijsten zijn gescoord aan de hand van het scoringsprotocol (Achenbach & Rescorla, 2001). Vanwege de kleine groep toetsen we de resultaten niet op significantie, maar rapporteren we absolute aantallen. De semigestructureerde interviews zijn (op enkele uitzonderingen in PI Zwolle na) opgenomen. De interviews met de kinderen zijn *verbatim* uitgeschreven en geïnterpreteerd. De interviews met de moeders en verzorgers zijn afgespeeld en gescoord op basis van de categorisering bij het kind, aangevuld met punten die door moeders en verzorgers specifiek genoemd werden; een deel is ter controle van de betrouwbaarheid van deze methode ook *verbatim* uitgeschreven en geïnterpreteerd.

Resultaten

Verzorgingssituatie

Zoals aangegeven, hebben we voor 68 kinderen informatie over de verzorgingssituatie. De grootste groep, ongeveer een derde (25 kinderen), verblijft bij officiële pleegzorg. Ongeveer een vijfde (14 kinderen) verblijft bij de vader. Soms woont vader weer in bij zijn moeder (de grootmoeder) of een ander familielid. Ook dan is de verzorgingssituatie geclassificeerd als woonachtig bij de vader. Negen kinderen (13 procent) wonen bij grootouders. Wederom een vijfde (14 kinderen) verblijft bij overige familie of het informele netwerk van vrienden en kennissen. Zes kinderen (9 procent) verblijven in een instelling op civiele of strafrechtelijke titel.

Veertig procent van de kinderen was al voordat de detentie van de moeder in beeld kwam op een andere verblijfplaats, en dus weg bij de moeder. In vrijwel alle gevallen was deze uithuisplaatsing het gevolg van een interventie via Jeugdzorg; twee moeders hadden het kind zelf eerder bij familie ondergebracht. Voor de detentie verzorgde moeder dus in 60 procent van de gevallen het kind zelf. Dat betekent niet dat 60 procent van de kinderen een stabiele leefsituatie had voor moeders arrestatie: hoewel niet alle kinderen dit precies kunnen aangeven, is duidelijk dat kinderen soms al veelvuldig verhuisden voor de detentie van moeder. Ook maakten veel kinderen regelmatig wisselingen van gezinssamenstelling mee (nieuwe partners van de ouder, andere (half- of stief)broers en zussen).

Al met al concluderen we dat bij twee vijfde van de door ons onderzochte kinderen de detentie van moeder niet betekende dat het gezin uiteenviel: dat was vaak al eerder gebeurd. Voor drie vijfde van de kinderen betekende de detentie wel een verandering in de gezinssituatie. Slechts een vijfde bleef in dezelfde leefsituatie,

nu alleen bij vader, achter, al bleek het niet altijd mogelijk helder te krijgen of de vader ook voor de detentie al voor de kinderen zorgde.

Gedragsproblematiek

In totaal is voor vijftig kinderen door de moeder of verzorger een gedragsvragenlijst (CBCL) ingevuld. De moeders deden dit voor 47 kinderen, de verzorgers (vader, pleegouder/gezin, mentor) voor in totaal 22 kinderen.

Uit de rapportages van moeders en verzorgers blijkt dat er veel gedragsproblematiek is bij de kinderen. Op de CBCL rapporteren moeders en verzorgers voor 32 procent respectievelijk 55 procent een grens- of klinische score op de totaalschaal van gedragsproblematiek. Verzorgers nemen dus aanzienlijk meer problematiek waar bij de kinderen.

Uit de rapportages blijkt tevens dat zowel moeders (47 procent) als verzorgers (50 procent) veel internaliserende problematiek zien bij de kinderen. Vooral affectieve problematiek wordt genoemd. Ook blijkt uit de rapportages dat de verzorgers meer externaliserend probleemgedrag (36 procent) zien dan de moeders (26 procent). Gegeven het feit dat de moeders de kinderen veel minder zien dan de verzorgers, is het niet verwonderlijk dat zij juist het externaliserende gedrag minder goed kunnen waarnemen. Mogelijk worden zij ook niet van alle probleemgedrag op de hoogte gebracht. Al met al zijn de percentages voor gedragsproblematiek dus beduidend hoger dan het normpercentage van 7 procent over de populatie.

Over de kinderen die vóór de detentie al niet meer bij moeder woonden, wordt door de verzorgers meer problematiek gerapporteerd dan over kinderen die pas door de detentie van moeder gescheiden werden, zowel voor wat betreft internaliserende (60 procent versus 42 procent) als externaliserende problematiek (40 procent versus 25 procent).

Uit de gedragsvragenlijsten komt overigens naar voren dat zowel moeders als verzorgers iets meer internaliserende problematiek zien bij de meisjes (50 procent respectievelijk 56 procent) dan bij de jongens (43 procent respectievelijk 46 procent). Voor externaliserende problematiek is het beeld iets wisselend – hier rapporteren de moeders iets minder problematiek bij hun dochters (21 procent) dan de verzorgers (33 procent). Voor jongens nemen moeders en verzorgers echter weer vrijwel gelijke percentages aan problematiek waar (ongeveer 30 procent). Het lijkt er dus op dat moeders vooral het externaliserend probleemgedrag van hun dochters iets minder signaleren.

Het welbevinden van de kinderen

Door de detentie van moeder kunnen kinderen problemen ervaren op verschillende levensdomeinen, zoals school, vriendjes en de thuissituatie. Voor het wel of niet ervaren van problemen op levensdomeinen gebruiken we de 'paraplu'-term welbevinden. De diverse levensdomeinen zijn, als onderdelen van welbevinden, naast het contact tussen moeder en kind, aan bod gekomen in de interviews met kinderen, moeders en verzorgers.

Een van de belangrijkste onderwerpen in de gesprekken was de verandering in contact wanneer moeder gedetineerd raakt. Van de 68 kinderen zijn er volgens de

moeders 42 (62 procent) wel eens bij moeder op bezoek geweest. De frequentie van bezoek loopt flink uiteen, van eenmaal langs geweest zijn in een aantal maanden tot bijna wekelijks. Voor vier kinderen kon niet uit het gesprek worden opgemaakt of ze bij moeder op bezoek waren geweest. 22 kinderen (32 procent) zijn gedurende de detentieperiode (nog) niet bij moeder op bezoek geweest. Soms komt dit omdat er in het geheel geen contact meer is met moeder, bijvoorbeeld omdat de kinderen slachtoffer zijn van het delict of al (lang) voor de detentie uit huis waren geplaatst. Soms echter zijn het logistieke complicaties: de gevangenis ligt te ver weg of er is geen vervoer mogelijk. Maar ook het detentieregime zorgt voor moeilijkheden bij het hebben en behouden van contact met de moeder. Een jongen gaf aan nog niet op bezoek te zijn geweest omdat de reguliere bezoeken tijdens schooltijd plaatsvonden. Naast moeilijkheden in het onderhouden van fysiek contact is het ook lastig de moeder te bellen, omdat ze juist op de momenten dat het thuis kan, of dat het meest prettig is, op cel zit.

Casus A¹

Jongetje, 5 jaar, wordt verzorgd door vader. Moeder is voor langere tijd gedetineerd. Vader en kind zijn inwonend bij de nieuwe vriendin van de vader. Kind gaat naar school. Vader is werkloos en blowt regelmatig. Kind ziet er verzorgd uit, al is de armoede tekenend tijdens bezoek. Kind reageert normaal en leeftijdconform, is open en spreekt goed. Kind mist moeder heel erg. Wil graag zo veel mogelijk op bezoek. Onduidelijk blijft hoe vaak bezoek plaatsvindt. Op school is met begrip en medeleven gereageerd op de detentie van moeder. Kinderen uit de klas hebben een mooie tekening gemaakt, die het kind ons laat zien. Vader is zorgzaam en liefhebbend.

Bijna alle kinderen geven aan verdriet te hebben om hun moeders detentie; zij willen ook bijna allemaal dat hun moeder niet meer in de gevangenis zit. Verdriet kan zich uiten in nachtmerries, zorgen om de moeder, gevoelens van eenzaamheid en soms ook sombere gedachten. Vooral jonge kinderen lijken sterk onder de indruk van, en soms geïntimideerd door de gevangenis en het regime, aangezien zij met regelmaat tot in detail vertellen hoe een bezoekprocedure verloopt. Van moeders hoorden wij dat de regels omtrent het overhandigen van bijvoorbeeld een tekening en het hebben van fysiek contact tijdens reguliere bezoeken als erg strikt door het kind worden ervaren.

Heel soms zien we dat kinderen niet hun eigen gevoelens aan moeder willen tonen, om te voorkomen dat moeder bezorgd is of verdriet heeft. Ook worden er frustraties geuit over moeders delict: ze is 'stom', 'dom geweest' en men verwijt haar het criminele gedrag ('Hoe kon ze dat nou doen?'). Een enkeling geeft aan dat het eigenlijk wel goed voor moeder is dat zij vastzit ('kan ze haar fouten overdenken'). Ook wijzen vooral de oudere kinderen er wel eens op dat de detentie van moeder ook voor rust heeft gezorgd. Deze oudere kinderen kunnen genuanceerder onder woorden brengen hoe zij de detentie van hun moeder ervaren. Zij

1 De drie korte casus in dit artikel geven een goede illustratie van de situaties die wij zijn tegengekomen. Om vertrouwelijkheid te garanderen zijn ze onherkenbaar en onherleidbaar gemaakt.

hebben vaak een realistischer beeld van de situatie, zien de fout van hun moeder in, maar blijven doorgaans loyaal. Sommigen vinden dat hun moeder veel fout heeft gedaan in haar leven, waar zij zelf als kind door beschadigd zijn. En met name oudere kinderen melden ons nadrukkelijk dat ze sinds de detentie van moeder hun best moeten doen om controle over hun leven te houden, en dat ze zorgen hebben over geld, huisvesting en school doordat ze op zichzelf aangewezen zijn. Met deze jong opgelegde onafhankelijke status wordt, ondanks het gemis van moeder, vaak adequaat omgegaan. Deze oudere kinderen lijken meer zelfredzaam en veerkrachtig dan de leeftijd normaal zou vragen en zien de (tijdelijke) afwezigheid van moeder ook als een kans om grip op de voorheen gecompliceerde situatie te krijgen.

Casus B

Jongen, 16 jaar. Moeder is meerdere malen gedetineerd geweest gedurende zijn jeugd. Vader is niet bekend. Hij heeft twee (veel jongere) halfzusjes van een andere partner van moeder, die hij eens per jaar met Kerstmis opzoekt. De jongen is al twee jaar uit huis (sinds de voorlaatste detentie van moeder) en heeft nu met behulp van instanties een leer-werktraject en begeleiding bij wonen gekregen. Hij woont naar tevredenheid in een zelfstandig-wonenhuis. Hij heeft zijn uitgavenpatroon op orde. Hij ziet er goed verzorgd uit en maakt een vlakke, enigszins afstandelijke, zakelijke indruk als hij over zijn moeder spreekt. Hij gaat met enige regelmaat op bezoek bij haar. Hij wil als hij zijn opleiding heeft afgerond een horecagelegenheid starten. Hij heeft sinds een half jaar een vriendin.

Vaak is aan de detentie een geschiedenis voorafgegaan van ruzies, geweld, misbruik, verwaarlozing, vele verhuizingen, scheidingen of drugsgebruik van ouders. Zeven van de 22 kinderen die wij interviewden, meldden zelf getuige te zijn geweest van het delict van moeder. Daarnaast was een kind mededader van het delict en een kind was slachtoffer. Volgens de moeders was een derde van de kinderen (22 van de 68 kinderen) getuige van het delict of van de arrestatie.

Alle kinderen gingen naar school. Wel geeft één kind aan een tijdje niet naar school te zijn geweest. Zes kinderen geven aan van school te zijn gewisseld, maar waarschijnlijk is dit aantal hoger gezien het grote aantal verhuizingen dat werd gerapporteerd. Met een enkeling gaat het niet goed op school. Deze kinderen vertellen dat ze te veel aan hun hoofd hebben en zich daardoor niet kunnen concentreren. Veelal heeft een sleutelfiguur, zoals een mentor, kennis van de thuissituatie en van de detentie van moeder, meestal door de verzorger gemeld. Een enkele keer blijkt niemand op school te weten dat moeder door detentie afwezig is. Vooral de oudere kinderen willen liever niet dat de detentie van de moeder algemeen bekend wordt. Niet ieder kind geeft een reden, sommigen geven aan geen stof te willen doen opwaaien.

De kinderen hebben, ongeacht de verzorgingssituatie waar zij zich in bevinden, bijna allemaal een vriendennetwerk. Een enkeling is meer op zichzelf. Vaak is ook een (kleine) selectie van vrienden op de hoogte van moeders detentie. Meestal wordt daar met medeleven op gereageerd. Twee kinderen gaven aan te worden

gepest. Directe vriendjes en vriendinnetjes krijgen de situatie van moeder van het kind zelf te horen. Terwijl er vooral bij de oudere kinderen angst bestaat voor stigmatisering door leeftijdgenoten, zien we bij jonge kinderen eigenlijk weinig angst hiervoor.

Casus C

Meisje, 12 jaar. Woont bij tante. Ernstige gedragsproblematiek in de vorm van ADHD, krijgt daarvoor medicatie. Zit op speciale school voor kinderen met leer- en opvoedingsmoeilijkheden. Tante geeft in het gesprek aan nauwelijks controle te hebben over het gedrag van het meisje. In het verleden heeft het meisje de auto beschadigd, ook slaat zij met de deuren en schreeuwt zij bij het minste of geringste. Het meisje heeft grote moeite met contacten in de buurt en vecht veel. Het contact met moeder is vrijwel nihil vanwege de grote reisafstand. Moeder heeft wel voor haar gezorgd totdat ze gedetineerd raakte. Contact met het meisje tijdens het bezoek was niet mogelijk, aangezien de gedragsproblematiek in de vorm van angst, achterdocht, maar ook rebels en kinderlijk gedrag dit onmogelijk maakte. De thuissituatie was eenvoudig en verzorgd.

De moeders schetsen vaak een positiever beeld van de situatie vóór de detentie en laten daarbij bepaalde kwesties, zoals dat de kinderen al lang het huis uit waren, achterwege. Enkele moeders durven kritisch te zijn over de eigen moederrol voor de detentie.

De kinderen zelf vinden de verandering in de verzorging op twee manieren lastig. Ten eerste vindt er vaak een feitelijke verandering van omgeving plaats voor het kind. De kinderen moeten soms ook tijdens moeders detentie nog meerdere keren verhuizen. Ten tweede is de verandering in de thuissituatie sterk gerelateerd aan een verandering in opvoedingsstijl. Enkele kinderen geven aan zich ongelukkig te voelen, en als het ware een gast te zijn bij het (pleeg)gezin. Eén jongen geeft aan op eieren te moeten lopen om geen berisping te krijgen. De verzorgers geven veelal aan er het beste van te willen maken, al hebben veel verzorgers moeite met de opvoeding gezien de gedragsproblematiek van het kind. Een groot deel van de verzorgers meent dat de situatie nu gunstiger is voor het kind dan de situatie ervoor. Zij kiezen vaak bewust een specifieke opvoedingsstijl, die in hun ogen het beste zou zijn voor het kind. Ruim een derde van de moeders weet niets over de (nieuwe)opvoedingssituatie van haar kind(eren), bijvoorbeeld omdat het contact al lang verbroken is. Soms wordt een kind bewust weggehouden van de moeder vanwege eerdere problematische situaties of, bij één kind, omdat het slachtoffer was van het delict. Bij eveneens een derde is moeder positief over de huidige opvoeding van het kind. De andere moeders zijn ofwel negatief ofwel wisselend in hun waardering.

Discussie

Ons beschrijvende en exploratieve onderzoek heeft een aantal conclusies opgeleverd. Allereerst heeft het laten zien dat de detentie van de moeder lang niet altijd een wijziging van de opvoedingssituatie betekende: regelmatig werden kinderen al voor de detentie door anderen dan de moeder verzorgd. Veel kinderen hadden zowel voor als tijdens de detentie een (zeer) instabiele verzorgingssituatie.

Ten tweede is er bij de kinderen sprake van forse gedragsproblematiek. Meer dan de helft heeft een grens- of klinische score op de CBCL. Hoewel zowel moeders als verzorgers voor ongeveer van de helft van de kinderen internaliserende problemen rapporteren, zien we dat de moeders beduidend minder externaliserende problemen waarnemen, of althans rapporteren. Dat is niet verwonderlijk: moeders kunnen dit soort gedrag vanuit detentie nu eenmaal veel minder zelf waarnemen, en sommige kinderen vertelden ons dat ze hun problemen bewust van moeder weghouden om haar daar niet mee te belasten. Mogelijk dat moeders ook ondergerapporteerd hebben omdat zij het moeilijk vinden in hun relatief machteloze positie de problemen onder ogen te zien. Dit laat ook zien dat de gedetineerde moeder als (enige) informant over het welbevinden van haar kinderen een minder geschikte bron is.

Bijna alle kinderen vertelden ons dat ze verdriet hadden van de detentie van hun moeder. Bij de jongere kinderen zagen we duidelijk het verdriet van de scheiding en het gescheiden zijn van de moeder, willen de kinderen hun moeder liefst veel zien en liefst ook weer zo snel mogelijk bij moeder terug. Bij de oudere kinderen wordt de ervaring meerdimensioneler. Nog steeds is er verdriet, maar we zien bij sommigen ook woede om de eigen beschadigde jeugd door hun moeders gedrag. Bij een enkeling zien we dat moeder als 'zorger' heeft afgedaan: men trekt zijn eigen plan en neemt het leven ter hand. Bij de kinderen in de tussenleeftijd zien we hoe sommigen zich ook zorgen maken om moeder: men houdt narigheid van haar weg omdat men zelf wel ziet dat moeder toch niet veel uit kan richten en zich alleen maar zorgen kan maken. Het feit dat moeder in de gevangenis zit, wordt meestal slechts in beperkte kring bekendgemaakt. Hoewel er wel angst is om gepest of buitengesloten te worden, zien we dat eigenlijk nauwelijks gebeuren. Veel leeftijd- en klasgenoten gaan steunend om met de kinderen van gedetineerde moeders. Sommige kinderen noemen expliciet dat zij blij zijn met de rust die moeders detentie geeft, bij andere is er ook enige ambivalentie ten aanzien van de strakkere regels die nu in het nieuwe gezin gelden.

Hoewel niet ieder kind daar gebruik van zal willen of kunnen maken, en contact ook niet voor ieder kind wenselijk is, blijkt het onderhouden van contact moeilijk. Vooral de jongere kinderen ervaren de gevangenis zelf als zeer indrukwekkend. Veel kinderen en moeders noemen dat bellen lastig is en te weinig kan; ook de reisafstand is in veel gevallen een probleem.

Onze bevindingen weken op een paar punten af van buitenlands onderzoek. Wij observeerden geen (grote) armoede, hetgeen mogelijk niet verwonderlijk is gezien het relatief goede sociale vangnet in Nederland. Ook vonden we relatief veel kinderen in officiële pleegzorg. Ook dat heeft mogelijk verband met de organisatie en

de reikwijdte van pleegzorg in Nederland, en het feit dat in veel Amerikaanse studies Afro-Amerikaanse moeders zijn oververtegenwoordigd, voor wie zorg door grootouders voor de kinderen relatief gebruikelijk is. De kinderen in Nederland werden juist minder vaak door grootouders opgevangen.

Onze bevindingen stemden echter in grote lijnen overeen met die uit buitenlands onderzoek. De gedragsproblemen, concentratieproblemen, problemen met het onderhouden van contact, en de reisafstand zijn ook voor het buitenland gevonden. Wij vonden ook veel gezinsproblemen voorafgaand aan de detentie van moeder: 40 procent van de kinderen werd voor de detentie al niet meer door moeder verzorgd. De detentie van moeder betekent dus lang niet in alle gevallen het uiteenvallen van het gezin. Hoewel de angst voor stigmatisering er in Nederland ook is, lijkt die voor deze Nederlandse kinderen in de praktijk juist minder dan uit buitenlands onderzoek naar voren komt.

Een eerste vraag is in hoeverre onze resultaten gelden voor de kinderen van alle gedetineerde moeders c.q. de representativiteit van de door ons onderzochte groep. Aan de ene kant hebben wij vrijwel zeker kinderen gemist met wie het slechter dan gemiddeld ging: een aantal verzorgers meende dat het te belastend en/of onrustig zou zijn voor het kind als er een onderzoeker over de vloer kwam. Het is ook niet ondenkbaar dat een aantal moeders met kinderen voor wie geen behoorlijke verzorging geregeld was, zich niet heeft gemeld voor het onderzoek: in de groep moeders die we spraken, is het vertrouwen in instanties zoals Jeugdzorg bijzonder gering tot niet aanwezig – mogelijk hebben moeders met kinderen in dergelijke ongeregelde situaties het zekere voor het onzekere genomen door zich niet kenbaar te maken. Het is ook denkbaar dat een aantal moeders niet gemeld heeft bij de penitentiaire inrichting dat zij kinderen hebben, in dat geval werden zij niet eens opgeroepen. Ook hebben wij geen moeders gesproken met ernstige psychische problematiek of moeders die om andere redenen op bijzondere zorgafdelingen geplaatst waren. Als men aanneemt dat kinderen in dit soort situaties er slechter aan toe zijn, dan hebben wij een relatief lichte groep onderzocht. Aan de andere kant bleken wij relatief weinig moeders met kortere straffen in de onderzoeksgroep te hebben, en waren moeders met een (zeer) beperkt regime uitgesloten. Dat betekent dat, als we aannemen dat kinderen van deze moeders er juist relatief beter aan toe zijn, wij ook aan de lichtere kant van het problemspectrum minder kinderen hebben gezien. Ook hebben wij kinderen gemist die er niet van op de hoogte waren dat hun afwezige moeder gedetineerd is. De non-responsanalyse die wij konden doen, een vergelijking tussen de CBCL-scores door moeders die wel en geen toestemming voor benadering hadden gegeven, liet geen noemenswaardige verschillen zien.

De methode die wij gekozen hebben, impliceerde zeer veel werk: het was bepaald niet eenvoudig en ook zeer tijdrovend om in contact te komen met de verzorgers en de kinderen. Een deel van de populatie kinderen wordt afgeschermd door diverse instanties en verzorgers, waar in iedere 'schil' opnieuw toestemming gevraagd moest worden, en respondenten konden afvallen. Voor een ander deel is de populatie ondergebracht in onduidelijke en wisselende arrangementen, waarbij de verzorgers soms, zo was onze indruk, redelijk ongeregelde levens leiden. Het

kostte soms letterlijk weken van bellen, brieven schrijven, bellen, bezoeken, weer een ander nummer bellen en weer bezoeken, om een kind te spreken te krijgen. De populatie blijkt daarmee extreem moeilijk benaderbaar. Onze resultaten laten echter zien dat het van het grootste belang is om niet (alleen) op de beoordeling van de moeder af te gaan. Zij is om allerlei redenen slechter geïnformeerd dan de dagelijkse verzorgers en de kinderen zelf. De kinderen, zeker diegenen die zo oud waren dat zij hun gevoelens onder woorden konden brengen, bleken goed en genuanceerd zelf te kunnen en willen aangeven wat zij hadden meegemaakt en hoe dat hun leven heeft beïnvloed.

De grote vraag is natuurlijk, in hoeverre de problemen van de groep kinderen die wij hier onderzoeken, het gevolg zijn van de detentie van de moeder. De resultaten maken aannemelijk dat dit voor een substantieel deel niet zo is. Wij zagen allereerst dat een groot deel van de kinderen al voor de detentie van de moeder een veelheid van *life events* had meegemaakt en blootgesteld was geweest aan een groot aantal risicofactoren. Ook zagen wij dat de kinderen die al voor de detentie niet meer bij hun moeder woonden, hoger scores op internaliserende en externaliserende gedragsproblematiek. Ook dit maakt aannemelijk dat de verhoogde niveaus van gedragsproblematiek ten minste ten dele toe te schrijven zijn aan risicofactoren die met de detentie of criminaliteit van de moeder samenhangen.

Een andere vraag is, in welk verzorgingsarrangement kinderen van gedetineerde moeders het best gedijen. Het gaat daarbij niet zozeer om de vraag of dat nu een pleeggezin of een leefvorm bij de grootouders is, maar om de vraag in hoeverre moeder en de nieuwe dagelijks verzorgers elkaar ondersteunen of juist ondermijnen. Ook is het de vraag in hoeverre instanties als Jeugdzorg of de nieuwe Centra voor Jeugd en Gezin een rol kunnen spelen in gezinnen waar detentie van een moeder zich aandient, of al veel eerder. Onderzoek naar dat soort kwesties is van nature bijzonder lastig.

Parallel aan de persoonlijke situatie van de moeders en hun kinderen is het ook van belang het regime waarin de gedetineerde moeder zich bevindt, als voorwerp van onderzoek te beschouwen. Zijn ruimere bezoektijden een mogelijk compenserende factor voor het verdriet om de afwezigheid van de moeder? Rapporteren kinderen als hun moeder elektronische detentie ondergaat minder problemen? Dergelijke vragen kunnen vooral in internationaal vergelijkend onderzoek goed onder de loep genomen worden.

Vervolgonderzoek is dus noodzakelijk. In de eerste plaats om uit te vinden in hoeverre kinderen door detentie van hun moeder (verder) beschadigd worden. Dergelijk onderzoek zou idealiter met controlegroepen dienen plaats te vinden, maar dat wordt veelal als ethisch onwenselijk en praktisch onmogelijk beoordeeld – al heeft onderzoek in het buitenland laten zien dat er in sommige situaties wel degelijk mogelijkheden zijn (Killias e.a., 2000). Een tweede optie zou zijn om met quasi-experimentele controlegroepen te werken. Het onderzoek van Stanton (1980) liet echter zien dat er het gevaar is dat de verschillen tussen de groepen te groot blijven. Een derde optie is om het welbevinden en gedrag van de kinderen te volgen van voor tot na de detentie van de moeder. Dit betekent echter dat extreem grote populatiesteekproeven gevolgd moeten worden, hetgeen geen een-

voudige opgave is, of klinische groepen, hetgeen weer zijn eigen nadelen heeft. In de nabije toekomst willen wij de groep kinderen van gedetineerde moeders vergelijken met een groep kinderen van niet-gedetineerde delinquente moeders. Ook willen wij de opvoedende rol van de moeder in relatie tot die van de nieuwe verzorgers onder de loep nemen.

Ten slotte roept dit onderzoek de beleidsvraag op, of mogelijk voor gedetineerde moeders met kinderen speciale voorzieningen in het leven geroepen dienen te worden om de collaterale gevolgen van de detentie voor hun kinderen te minimaliseren. Zonder die vraag te beantwoorden merken wij op dat naast het werk van vrijwilligersorganisaties en activiteiten in de PI's sommige verzorgers en kinderen verrassend inventieve oplossingen hebben gevonden om met de beperkingen van de detentie om te gaan. Zo gebruikten een moeder en dochter een extern antwoordapparaat waarop het meisje op ieder moment van de dag berichten kan achterlaten, en dus ook als de moeder op cel zit en onbereikbaar is. Op deze manier kan de dochter haar zorgen, verdriet of juist leuke nieuwtjes altijd voor haar gevoel bij haar moeder achterlaten. Mogelijk kan dergelijk 'laaghangend beleidsfruit' op relatief eenvoudige wijze een deel van het leed bij een deel van de kinderen verzachten.

Dergelijke kleine verbeteringen zullen echter, hoe wenselijk ook, slechts een kleine pleister op de wonde zijn.

Literatuur

- Achenbach, T.M. & Rescorla, L.A. (2001). *Manual for ASEBA school-age forms & profiles*. Burlington, VT: University of Vermont, Research Center for Children, Youth & Families.
- Arditti, J.A., Lambert-Shute, J. & Joest, K. (2003). Saturday morning at the jail. Implications of incarceration for families and children. *Family Relations*, 52, 195-204.
- Bloom, B. (1993). Incarcerated mothers and their children: Maintaining family ties. In: American Correctional Association (ed.). *Female offenders. Meeting needs of a neglected population*. Baltimore: United Book Press, 60-68.
- Boswell, G. & Wedge, P. (2002). *Imprisoned fathers and their children*. London: Jessica Kingsley.
- Braam, H., Mak, J. & Tan, S. (2007). *Moeders in detentie en de omgang met hun kinderen*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Cecil, D.K., McHale, J. Strozier, A. & Pietsch, J. (2008). Female inmates, family caregivers, and young children's adjustment. A research agenda and implications for corrections programming. *Journal of Criminal Justice*, 36, 513-521.
- Codd, H. (1998). Prisoners' families. The 'forgotten victims'. *Probation Journal*, 45(3), 148-154.
- Dallaire, D.H. (2007). Children with incarcerated mothers. Developmental outcomes, special challenges and recommendations. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 28, 15-24.
- Dirkzwager, A., Nieuwbeerta, P. & Fiselier, J. (2009). Onbedoelde gevolgen van vrijheidsstraffen. Een literatuurstudie. *Tijdschrift voor Criminologie*, 51(1), 21-41.
- Dodd, T. & Hunter, P. (1992). *The National Prison Survey 1991. A report to the Home Office of a study of prisoners in England and Wales carried out by the Social Survey Division of OPCS*. London: HMSO.

- Ezinga, M., Hissel, S., Bijleveld, C. & Slotboom, A. (2009). *Kinderen van gedetineerde moeders*. Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Fishman, S.H. (1983). Impact of incarceration on children of offenders. *Journal of Children in Contemporary Society*, 15, 89-99.
- Holwerda, G. (1997). *Hoeveel nachtjes slapen nog? Evaluatieverslag van het project 'Ouders, kinderen en detentie'. 1 juli 1995 tot 1 januari 1997*. Den Bosch: Reclassering Nederland.
- Johnston, D. (1995). Effects of parental incarceration. In: K. Gabel & D. Johnston (eds). *Children of incarcerated parents*. New York: Lexington Books, 59-88.
- Kazura, K. (2001). Family programming for incarcerated parents. A needs assessment among inmates. *Journal of Offender Rehabilitation*, 32, 67-83.
- Killias, M., Aebi, M.F. & Ribeaud, D. (2000). Does community service rehabilitate better than short-term imprisonment? Results of a controlled experiment. *Howard Journal of Criminal Law*, 39, 40-57.
- Mumola, C.J. (2000). *Incarcerated parents and their children*. Bureau of Justice Statistics.
- Murray, J. (2005). The effects of imprisonment on families and children of prisoners. In: A. Liebling & M. Shadd (eds). *The effects of imprisonment*. Portland, OR: Willan Publishing.
- Murray, J. & Farrington, D.P. (2005). Parental imprisonment. Effects on boys' antisocial behaviour and delinquency through the life-course. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 46, 1269-1278.
- Murray, J. & Farrington, D.P. (2008). Parental imprisonment. Long-lasting effects on boys' internalizing problems through the life-course. *Development and Psychopathology*, 20(1), 273-290.
- Murray, J., Farrington, D.P., Sekol, I. & Olsen, R.F. (2009). *Effects of parental imprisonment on child antisocial behaviour and mental health. A systematic review*. The Campbell Collaboration.
- Myers, B.J., Smarsh, T.M., Amlund-Hagen, K. & Kennon, S. (1999). Children of incarcerated mothers. *Journal of Child and Family Studies*, 8(1), 11-25.
- Phillips, S.D., Burns, B.J., Wagner, H.R., Kramer, T.L. & Robbins, J.R. (2002). Parental incarceration among youth receiving mental health services. *Journal of Child and Family Studies*, 11(4), 385-399.
- Phillips, S.D., Erkanli, A., Keeler, G.P., Costello, E.J. & Angold, A. (2006). Disentangling the risks. Parent criminal justice involvement and children's exposure to family risks. *Criminology and Public Policy*, 5(4), 677-702.
- Poehlmann, J. (2005). Incarcerated mother's contact with children, perceived family relationships, and depressive symptoms. *Journal of Family Psychology*, 19(3), 350-357.
- Schafer, N.E. & Dellinger, A.B. (1999). Jailed parents. An assessment. *Women & Criminal Justice*, 10(4), 73-91.
- Singleton, N., Meltzer, H., Gatward, R., Coid, J. & Deasy, D. (1998). *Psychiatric morbidity among prisoners*. London: Stationery Office.
- Slotboom, A.M., Bijleveld, C., Day, S. & Giezen, A. van (2008). *Gedetineerde vrouwen in Nederland*. Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Snyder-Joy, Z.K. & Carlo, T.A. (1998). Parenting through prison walls. Incarcerated mothers and children's visitation programs. In: S.L. Miller (ed.). *Crime control and women. Feminist implication of criminal justice policy*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 130-150.
- Stanton, A.M. (1980). *When mothers go to jail*. Lexington, MA: Lexington Books.
- Van Nijnatten, C. (1998). *Detention and development. Perspectives of children of prisoners*. Mönchengladbach: Forum Verlag Godesberg.
- Wolleswinkel, R. (1997). *Gevangen in moederschap*. Gouda: Quint.